

WIESŁAW KOZUB-CIEMBRONIEWICZ
Kraków

NACJONALIZM A FASZYZM WE WŁOSZECH EWOLUCJA IDEI PAŃSTWA I NARODU

Idea państwa narodowego we Włoszech była związana genetycznie z rozwojem doktryny nacjonalistycznej, która z końcem XIX wieku i na początku XX wieku stała się tam jednym z silniejszych kierunków politycznych¹. Ukształtowaną wówczas treść tej idei wykorzystywał faszyzm, tworząc swoistą konstrukcję państwa narodowego realizowaną w praktyce ustrojowo-politycznej faszystowskiej Italii w latach 1925 - 1937². Następnie faszyzm włoski dokonał specyficznej recepcji wątków rasistowskich pod wpływem ideologicznym hitleryzmu; faszystowska idea państwa i narodu została poszerzona o ideę rasy.

WŁOCHY „NARODOWE”

Z wystąpieniem Enrico Corradiniego wiązała się geneza ideologii nacjonalistycznej we Włoszech, zrodzona w klimacie klęski pod Aduą (1896)³. Corradini był pod wpływem naturalizmu i symbolizmu oraz nawiązywał do antyegalitaryzmu, antypacyfizmu i mitu nadczłowieka Nietzschego. Jego myśl polityczna — określona wyraźnie już na początku XX stulecia — wynikała z pragnienia narodzin narodowego herosa zmieniającego oblicze polityczne współczesnych Włoch. Wzorem dla tych zmian miał być antyczny Rzym i jego historia, przede wszystkim zaś Cezar — *dux* i twórca imperium⁴.

¹ Zob.: N. Bobbio, *Per una definizione della destra reazionaria*. (W:) „Belfagor” A. XXXVIII, nr 6/1983, s. 655 i n.

² L. Preti, *Impero fascista africani ed ebrei*. Milano 1968, s. 7.

³ Ciekawe uwagi H. Seton-Watsona dotyczące genezy nacjonalizmu w recenzji zbiorczej z następujących dzieł: J. Breuilly, *Nationalism and the state*. Manchester University Press 1982; J. A. Armstrong, *Nations before Nationalism*. University of North Carolina Press 1982; *Religion and national identity*. Edited by S. Mews Studies in Church History vol. 18. Oxford: Basil Blackwell, for Ecclesiastical History Soc., 1982. (W:) „The English Historical Review”, January 1984, No 390, Vol. XCIX, s. 137 i n.

⁴ J. Zdzitowiecki, *Enrico Corradini i nacjonalizm włoski*. (W:) E. Corradini, *Jedność i potęga narodów (L'Unità e la potenza delle Nazioni)* tłum. z II wyd. włosk., Poznań 1937, s. XI; por. też: E. Gabba, *Ancora sul vocabolo cesarismo*. „Rivista Storica Italiana”, A. XCV, F. II, 1983 Napoli, s. 503.

Włochy stałyby się wówczas państwem zdyscyplinowanym, antydemokratycznym i antypacyfistycznym, przygotowanym do prowadzenia zaborczych wojen.

Na łamach czasopisma „Regno”⁵ (1903) zwalczał Corradini zarówno programy polityczne socjalistów, jak i liberalnej burżuazji. Traktował naród jako wspólnotę duchową ukształtowaną przez historię, eksponując rolę zbiorowej świadomości narodu, zaś inne składniki określenia narodu⁶ (wspólnota lingwistyczna, obyczajowa, geograficzna) uważał za elementy o charakterze drugorzędym. Przeczył, by właściwy model państwa mógł odpowiadać innej, aniżeli narodowa, ideologii. Takie ideologie jak liberalizm, demokratyzm oraz socjalizm uznawał za antypaństwowe. Przeczył tezie, że świadomość narodowa ma charakter egalitarny, odrzucał zasadę demokratycznej suwerenności narodu i jego parlamentarnej reprezentacji, co prowadziło go do antyindywidualizmu i elitaryzmu oraz gloryfikacji militarystyki i ekspansji⁷. Wojna była dla niego środkiem rozwiązania narodowych frustracji, wynikających z poczucia kompleksu niższości wobec innych narodów. Corradiniego przerażała masowa emigracja zarobkowa z przeludnionych i zacofanych gospodarczo Włoch, fascynowały uprzemysłowione Niemcy i militarystyczna Japonia.

Pierwszy kongres nacjonalistyczny we Włoszech doprowadził do formalnego zjednoczenia tego ruchu (Florencja, 3 grudnia 1910 r.), ale przy zachowaniu stanu politycznej dyferencjacji. W powołanej do życia *Associazione Nazionalista*⁸ znaleźli się przede wszystkim Corradini, Federzoni, Forges-Davanzatti oraz Coppola. Organem nacjonalistów stał się od 5 marca 1911 r. dziennik o nazwie „L’Idea Nazionale”⁹. Propaganda nacjonalistyczna koncentrowała się wtedy na lansowaniu hasła podboju i ekspansji, domagając się poszerzenia przestrzeni życiowej narodu kosztem Trypolis i Cyrenajki, co nastąpiło w 1911 roku. Z chwilą wybuchu

⁵ A. J. de Grand, *The italian nationalist association and the rise of fascism in Italy*. University of Nebraska Press Lincoln and London 1978, s. 12.

⁶ E. Corradini, *Discorsi politici (1902 - 1924)*. Firenze 1925, s. 68.

⁷ Nacjonalizm Corradiniego wykazywały niektóre zbieżne cechy z nacjonalizmem Charlesa Maurrasa we Francji głównie w zakresie radykalnej krytyki demokracji. Por.: G. Picon, *Panorama myśli współczesnej*. Paris 1957 (1960), s. 279. Nacjonalizm Maurrasa i Corradiniego zapowiadały nastanie nowej epoki politycznej, kontrastującej z duchem kultury politycznej i tradycji XIX wieku. Droga do faszystowsko-nacjonalistycznego elitaryzmu została przetarta; prekursorski charakter koncepcji ideowych liderów francuskiego i włoskiego nacjonalizmu wobec faszystów w Europie był ewidentny.

⁸ J. W. Borejsza, *Rzym a wspólnota faszystowska. O penetracji faszyzmu włoskiego w Europie środkowej i południowej*. Warszawa 1981, s. 18.

⁹ E. Nolte, *Der Faschismus in seiner Epoche. Die Aktion française. Der Italienische Faschismus. Der Nationalsozialismus*. München 1971, 4. Aufl. s. 240.

pierwszej wojny światowej nacjonałiści stali się głównymi rzecznikami aktywnego udziału Włoch w tej wojnie.

Ideologia nacjonalizmu włoskiego, koncentrując się w początkowej fazie rozwoju wokół idei państwa i narodowego modelu władzy, nie prezentowała gotowych rozwiązań w zakresie narodowego ustroju społeczno-gospodarczego. Wprawdzie już u Corradiniego występowały pewne wątki ideowe syndykalno-korporacyjne, lecz dopiero Alfredo Rocco wyłożył w 1914 roku na kongresie w Mediolanie zespół poglądów traktujących o założeniach dla ustroju syndykalno-narodowego¹⁰. U ich podłoża znajdowało się określenie celów i zadań narodu w rozwoju ekonomicznym. Dominowało ujęcie produktywistyczne, organiczne i funkcjonalne. Naród-producent to zorganizowana całość, w której państwo i producenci służą umacnianiu egzystencji narodowej swoją pracą i oszczędnością. Do koncepcji narodu-producenta nawiązał we Fiume Gabriel D'Annunzio, tworząc podstawy dla ustroju korporacyjno-stanowego.

AKTYWIZM I POLITYCZNY ROMANTYZM

Z powojenną działalnością polityczną D'Annunzio włoski nacjonalizm zyskał nowe impulsy, aktywistyczne i kreacjonistyczne¹¹. Romantyzm polityczny, fascynacja siłą woli i aktem bezpośredniego działania, charakteryzujące nietscheański światopogląd D'Annunzio, określiły przesłanki intelektualne i emocjonalne pokolenia młodych nacjonalistów, rozczarowanych i sfrustrowanych wynikiem pierwszej wojny światowej¹². Symbolem włoskiego witalizmu i prężności militarnej było dla nich zwycięstwo odniesione pod Vittorio Veneto (1918), mające przesłonić pamięć o klęsce spod Caporetto (1917). D'Annunzio był dla nich równocześnie twórcą takiej filozofii życia, w której polityka stawała się przedmiotem projekcji dynamicznej osobowości, utożsamiającej własne „Ja” z losem narodowej społeczności¹³. Dobitnym tego przykładem była akcja polityczna D'Annunzio we Fiume, zaś jego model ustroju politycznego (1920) stanowił rozwinięcie wątków ideologicznych nacjonalizmu włoskiego i równocześnie stał się — w niedalekiej przyszłości — wzorem dla Mussoliniego w budowie państwa faszystowsko-korporacyjnego.

¹⁰ J. Zdzitowiecki, *op. cit.*, s. XXXII.

¹¹ P. Milza, M. Benteli, *Le fascisme au XXe siècle*. Editions Richelieu 1973, s. 18.

¹² Por. D. Biocca, *Il nuovo pacifismo e il dibattito sulle conseguenze economiche dell'imperialismo e della guerra: 1913 - 1915*. „Nuova Rivista Storica” Settembre-Dicembre 1982, A. LXVI, F. V - VI., s. 563.

¹³ *Italien und Leben von Gabrielle D'Annunzio, Kommandant des italienischen Heeres in Fiume*. Fiume d'Italia 24 X 1919, s. 21.

Narodowa racja stanu — pojmowana skrajnie, szowinistycznie — służyła D'Annunzio za źródło ideologicznej dedukcji, wyznaczającej ramy i cel ustroju narodowego. Podstawą systemu politycznego stały się korporacje¹⁴, zrzeszające ogół zatrudnionych, mające charakter uniformistycznej i kompleksowej reglamentacji. Kryterium przynależności korporacyjnej wyznaczał wykonywany zawód tworząc przedziały branżowo-stanowe, co oznaczało odrzucenie reprezentacji interesów na zasadach klasowych. W korporacjach zostali zrzeszeni zarówno pracownicy najemni, jak i pracodawcy w myśl solidarystycznej aksjologii.

Państwo we Fiume stało się organizacyjnym wcieleniem do politycznej praktyki ideologii nacjonalistycznej i korporacyjnej oraz eksperymentem w zakresie kierowania społecznością narodową przy pomocy permanentnego propagandowego irracjonalizmu, w którym mit i symbolika oraz charyzma polityczna przywódcy odgrywały rolę decydującą¹⁵.

D'Annunzio przez ekspresję swej charyzmy kreślił model nacjonalistycznego wodzostwa tak charakterystycznego dla faszystowskich i faszyzujących dyktatur w międzywojennej Europie. Przejęcie odpowiedzialności za los kierowanej przez wodza zbiorowości narodowej stało się charakterystycznym symptomem dla „politycznych religii”¹⁶, w nich bowiem władza *ex definitione* świecka w sposób cyniczny wykorzystywała irracjonalizm właściwy klasycznej religii, tworząc w wieku XX nową formę despotcji i tyranii. W ideologii włoskiego i niemieckiego faszyzmu wódz posługiwał się permanentnie symboliką sakralną dla celów *stricto* politycznych.

NEOHEGLIZM I HISTORIOZOFIA

Poszerzenia światopoglądu nacjonalistycznego o wątki spekulatywnej filozofii dokonał Giovanni Gentile — „ojciec duchowy” włoskiego faszyzmu¹⁷. Gentile był neoheglistą, lecz jego idealizm różnił się od metafizyki Hegla; był aktualizmem, w którym idea oznaczała treść aktu świadomościowego i przedmiot woli, nie zaś obiektywnie istniejącą substancję; w ten sposób zbliżał się do fichteńskiej metafizyki etycznej oraz do ontologizmu, który głosił Gioberti¹⁸.

¹⁴ St. Sierpowski, *Faszizm we Włoszech 1919 - 1926*. Wrocław—Warszawa—Kraków—Gdańsk 1973, s. 185.

¹⁵ E. Nolte, *op. cit.*, s. 242.

¹⁶ E. Voegelin, *Die politischen Religionen*, Stockholm 1939, ss. 56 - 59.

¹⁷ F. Ryszka, *Państwo stanu wyjątkowego. Rzecz o systemie państwa i prawa Trzeciej Rzeszy*. Wrocław—Warszawa—Kraków 1964, s. 21.

¹⁸ G. Gentile, *Teoria generale dello Spirito come atto puro*. Sesta ediz. si reduta, Opere complete di Giovanni Gentile III, Firenze 1944, s. 244 i n. Ostatnio M. Nowaczyk zwrócił uwagę na specyficzne związki zachodzące pomiędzy włoskim

Gentile pojmował naród jako rzeczywistość duchową, wiążąc jego ukonstytuowanie się z historią, równocześnie jednak przecząc, by pacyfizm spełniał rolę narodotwórczą. Te refleksje odnosił głównie do historii Włoch głosząc, że zjednoczenie Włoch było następstwem „szczęścia i przypadku”, nie zaś wynikiem zbiorowego wysiłku i stanowczej woli narodu włoskiego, gdyż pełna świadomość narodowa miała wtedy charakter ekskluzywny i była przejawem „idealizmu niewielu”¹⁹. W upowszechnieniu świadomości narodowej i jej scementowaniu upatrywał Gentile warunek podstawowy w procesie formowania się samoidentyfikacji narodowej Włochów: bez wojny nie jest to możliwe. Był to pogląd przejęty od nacjonalistów. Natomiast jego uzasadnienie było oryginalne, heglowskie: wojna dla Włochów jest koniecznością, udział w niej ma swój historyczny sens w utworzeniu bardziej skonsolidowanego narodu.

W *Risorgimento* upatrywał Gentile przejaw działania siły duchowej i woli jednostek, których świadomość została podporządkowana realizacji zadań i celów narodowych w sposób szczególnie predestynowany. Ta świadomość była jego zdaniem cechą w pełni ekskluzywną i stymulowała rozwój życia narodu. Sprawczą „siłę duchową”, aktywizującą „energie woli”, przypisywał Gentile wybranym poetom, myślicielom i pisarzom politycznym takim jak: Alfieri, Leopardi, Manzoni, Gioberti oraz Mazzini. Temu ostatniemu przypisywał Gentile rolę najistotniejszą, przełomową: mazziniańska idea *Pensiero e Azione* przejawiała się w duchowej rewolucji dokonanej w postawach zarówno polityczno-intelektualnej elity, jak i w postawach oraz odczuciach opinii publicznej, konkretyzującej i zamieniającej pragnienia w czyn; Italia jako powinność i cel życia jednostki, jej poświęcenia i ofiary, stała się ideałem postawy narodowej, a zarazem wartością moralną i jej polityczną afirmacją. W konkluzji Gentile postawił tezę o mazzinistycznym charakterze całego *Risorgimento*, w którym Gioberti, Cavour, Garibaldi oraz Wiktor Emanuel byli rzecznikami idei *Pensiero e Azione*²⁰. Natomiast okres po zjednoczeniu Italii traktował Gentile jako okres dekadencji; w rozwoju instytucji demokratyczno-liberalnych oraz wpływów politycznych socjalizmu, liberalizmu i demokracji upatrywał on zanik wartości ideowo-moralnych, ukształtowanych przez rewolucję duchową *Risorgimento*, noszącego znamię swoiście pojmowanego mazzinianizmu. Demoliberalizm traktował Gentile jako antymazzinianizm, zaś narodziny i rozwój faszyzmu Mussoliniego jako

neoidealizmem i historyzmem a filozofią Togliattiego w aspekcie metodologicznym, Por.: „Człowiek i Światopogląd”, nr 1/1984, s. 134.

¹⁹ G. Gentile, *Origini e dottrina del fascismo*. Roma 1934 — XII, terza ediz., s. 11.

²⁰ Tamże, s. 13.

mazzinianizm²¹. Faszyzm, dopisując do swej tradycji *Risorgimento*²² oraz propaganda faszystowska i znajdująca się na jej usługach historiografia skorzystały z tej mistyfikacji skwapliwie: w jednym szeregu z bohaterami *Risorgimento* stanął wódz faszyzmu. Mussolini wykorzystywał także od 1924 roku mit machiavellowskiego Księcia²³ dla uzasadnienia swej wyjątkowej roli jednostki wybitnej — *dux*, działającego w imię „narodowej racji stanu”, a nie dla „korzyści osobistych”. W tym kryła się już zapowiedź ustanowienia faszystowskiego państwa stanu wyjątkowego, chociaż sytuacja polityczna, określona przez stan wyjątkowy we Włoszech po zamachu stanu z 3 stycznia 1925 r., nie była bynajmniej w rozumieniu faszystów wyjątkowa, wręcz przeciwnie, był to stan „właściwy” decyzyjnistycznej autokracji w totalitarnym, faszystowskim systemie władzy²⁴.

FASZYSTOWSKIE PAŃSTWO „NARODOWE”

Doktryna faszyzmu włoskiego, wyrażona zasadniczo w poglądach Mussoliniego, Gentilego oraz Rocco, koncentrowała się wokół idei włoskiego narodu oraz idei faszystowskiego państwa. „Doskonalej” idei narodu został przeciwstawiony faktycznie istniejący naród włoski, ukształtowany socjologicznie przez historię i kulturę. Idei faszystowskiego państwa, noszącej cechy absolutnej optymalizacji, przeciwstawiono instytucje historycznie ukształtowanej państwowości. Idea państwa faszystowskiego była przedstawiana przez faszystów jako współczesna aktualizacja włoskiej idei narodowej²⁵.

Doktryna faszyzmu przedstawiała państwo totalitarno-korporacyjne jako realnie istniejącą osobę, mającą świadomość i wolę, co radykalnie kontrastowało z demokratyczną ideologią i praktyką. Dla liberalnej demokracji wola państwa jest wyrazem świadomości społeczeństwa i jego woli politycznej, wyprowadzonej (w oparciu o mechanizmy i instytucje

²¹ Tamże, s. 30.

²² Tenże, *Che cosa é il fascismo. Discorsi e polemiche*. Firenze 1924, s. 28 i n.

²³ B. Mussolini, *Preludio al Machiavelli*. (W:) *Scritti e Discorsi di Benito Mussolini*. Ediz. Def., IV, II 1924, Milano 1934 - XII, s. 108.

²⁴ Pisałem o tym szczegółowo w artykule *Faszyzm we Włoszech 1925 - 1939. Analiza doktrynalno-ustrojowa*. „Studia nad faszyzmem i zbrodniami hitlerowskimi” VII, Wrocław 1981, s. 17 i n.; por. także z sytuacją niemieckiego liberalizmu w Republice Weimarskiej R. Vierhaus, *Handlungsspielräume. Zur Rekonstruktion Historischer Prozesse*. „Historische Zeitschrift”, Oktober 1983, B. 237, H. 2., s. 305.

²⁵ Por. A. J. Gregor, *The fascist persuasion in radical politics*. Princeton University Press 1974, s. 179.

polityczne) z konstytucyjnej demokracji w następstwie działania prawa oraz zasad reprezentacji politycznej. Faszyści przeczyli także istnieniu autonomicznej woli i świadomości politycznej jednostek, traktując je jako atrybuty ekskluzywne przysługujące wyłącznie państwu.

W ideologii faszyzmu miejsce centralne zajęła postać wodza (*Duce*) jako twórcy i animatora faszystowskiego systemu państwa i władzy, personifikującego ducha narodu. Rolę szczególną w micie wodza spełniała teza o jego „wyjątkowej” świadomości politycznej udzielanej przezeń hierarchicznie. Świadomość polityczna posiadała cechy wartości koncepcyjnej, udzielanej odgórnie, na zasadzie nieomyślności i doskonałości wodza, którego wolę wcielała w życie polityczna elita. Wódz oddziaływał na społeczeństwo korzystając z usług wyspecjalizowanej zinstytucjonalizowanej, działającej permanentnie propagandy. Celem było sterowanie świadomością społeczeństwa w kierunku pożądanym przez wodza i elitę władzy. Świadomości społecznej, w odróżnieniu od świadomości wodza, przysługiwała — *ex definitione* — cecha niedoskonałości. Dla faszystów znaczenie funkcjonalne miała ustawiczna indoktrynacja świadomości społecznej, równocześnie poddawana politycznej i administracyjnej kontroli. Służyły temu faszystowskie plebiscyty, których polityczną intencją było określenie stopnia nadążania świadomości narodowej za wolą i świadomością wodza. Ich wynik w żadnym stopniu nie mógł wiązać wodza, a jedynie wskazywał na metody oddziaływania na społeczeństwo, co sprowadzało się do intensyfikacji polityki propagandy lub represji.

Idea faszystowskiego państwa i narodu wsparta ideą predestynacji wodza²⁷ służyły gloryfikacji i deifikacji państwa i poniżenia jednostki, której faszyści odmawiali prawa do autonomii i wolności²⁸. Z istnienia państwa faszystowskiego wynikać miał etyczny sens egzystencji jednostkowej jako istoty zależnej i podporządkowanej jego woli. Państwo faszystowskie jako „wyższa moralnie osoba” miała prawo żądać, by jego wola stała się imperatywem etycznym nawet w prywatnym życiu jednostki, pozostającej trwale w zależności organicznej od państwa²⁹. Ta zależność była interpretowana przez faszystów w sposób skrajnie solidarystyczny: wspólnota państwowa i narodowa jest harmonijnie funkcyj-

²⁶ Cz. Madajczyk, *Kultura europejska a faszyzm, Szkice*. Wrocław—Warszawa—Kraków—Gdańsk 1979, s. 25.

²⁷ Por.: H. Olszewski, *The Essensy of Fascism*. „Polish Western Affairs”, 1980, Vol. 1., s. 15; tenże, *Historia doktryn politycznych i prawnych*. Warszawa 1982, s. 410.

²⁸ B. Mussolini, *Fascismo* (W:) *Enciclopedia Italiana di Scienze, Lettere ed Arti*. Milano 1932, T. XIV., ss. 847, 850.

²⁹ A. Rocco, *La trasformazione dello Stato. Dello stato liberale allo Stato Fascista*. Roma 1927, s. 31.

jąca całością³⁰, w której realizuje się i syntetyzuje interes klas i grup społecznych oraz poszczególnych jednostek na zasadzie sentymentalnego związku jednostki i państwa faszystowskiego, w ramach którego instynktownie dąży ona do aktywnego uczestnictwa w jego życiu, pozostając do dyspozycji i w stałej gotowości spełniania rozkazów i poleceń. Antyindywidualizm i apoteoza państwa osiągnęły apogeum w tej ideologii. Równocześnie faszystów prześladowała polityczna obsesja, że naród włoski pozostaje nadal podatny na wpływy demokratycznej, indywidualistyczno-liberalnej oraz socjalistycznej filozofii, ideologii i kultury i nie jest zafascynowany ideą budowy imperialnej potęgi Włoch, syntezy państwa i narodu w instytucjach politycznych systemu³¹.

Model tego systemu politycznego, który po 1925 roku ustanawiał we Włoszech faszyzm, realizował cele „optimum narodowego”. Na czele państwa i partii stał charyzmatyczny przywódca rządzący przy pomocy wyselekcjonowanej elity narodowej, uzupełnianej poprzez systematyczny dobór polityczny w ramach zinstytucjonalizowanego podziału społeczeństwa na rządzącą elitę i rządzone masy, które były zobowiązane do czynnej akceptacji totalitarnej władzy³², a więc ogarniającej całokształt stosunków regulujących funkcjonowanie wspólnoty narodowej. Młodzież została skadrowana w paramilitarne organizacje na wzór faszystowskiej partii mającej równocześnie cechy zakonu politycznego i zmilitaryzowanej bojówki. Społeczno-zawodowa organizacja narodu przyjęła formę korporacji — zbiurokratyzowanej piramidy neostanowych syndykatów, mających wcielać w życie treść solidarystycznych haseł o „ponadklasowej” tożsamości interesów pracowników i pracodawców. Rzecz charakterystyczna, że w faszystowskiej Italii zręby ustawodawstwa syndykalnego³³ tworzył Rocco ustawą z 3 kwietnia 1926 r. o regulacji prawnej zbiorowych stosunków pracy i współtwórca instytucji państwa syndykalno-korporacyjnego³⁴. Określenie narodu włoskiego zawarte w artykule 1 faszystowskiej *Carta del Lavoro* nawiązywało³⁵ bezpośrednio do nacjo-

³⁰ Por.: K. Jonca, *Koncepcje narodowo-socjalistycznego prawa* (W:) *Studia nad faszyzmem...* III; *Faszyzm — teoria i praktyka w Europie (1922 - 1945)*. Wrocław 1977, s. 75; F. Ryszka, *Faszyzm europejski. Rozdzielność i wspólnota* (Perspektywy studiów porównawczych), tamże, s. 49.

³¹ G. Bortolotto, *Faschismus und Nation. Der Geist der korporativen Verfassung*. Hamburg 1932, s. 41.

³² „La nostra formula é questa: tutto nello Stato, niente al di fuori dello Stato, nulla contro lo Stato” — B. Mussolini, *Ai cittadini Milanesi*, (Milano, 28 ottobre 1925). (W:) *Discorsi del 1925*, Milano MCMXXVIII, s. 207, II Ediz.,

³³ F. Cordova, *Le origini dei sindacati fascisti 1918 - 1926*. Roma-Bari 1974, Biblioteca di Cultura moderna 763, s. 441.

³⁴ *Disciplina giuridica dei rapporti collettivi del lavoro, Legge 3, Iv. 1926*, nr 573. „Gazzetta Ufficiale”, 14 IV 1926, nr 87.

³⁵ *Carta del Lavoro 21 IV 1927*. „Gazzetta Ufficiale”, 30 IV 1927, nr 100.

nalistyczno-ekonomicznej koncepcji narodu. Różnica dotyczyła ujęcia roli państwa w życiu narodu; dla nacjonalistów naród był wartością naczelną, zaś państwo instytucją warunkującą jego sprawne funkcjonowanie; dla faszystów natomiast państwo realizujące „metafizyczną” wolę narodu włoskiego stanowiło samo w sobie istotę najdoskonalszą, zdeifikowaną, cel i zasadę życia narodowego. Faszystowski solidaryzm polityczny został poszerzony w stosunku do jego nacjonalistycznej wersji o elementy ideologiczne totalizmu oraz etatystycznego instytucjonalizmu³⁶.

„RAZZA ITALIANA”

Rasizm we Włoszech od 1938 roku zaczął odgrywać rolę polityczną, chociaż już wcześniej znane były tam wątki rasistowskie. Propagandę antysemitką głosiła początkowo „La vita Italiana” — gazeta kierowana przez Giovanni Preziosi³⁷, o niskim nakładzie i wąskim zakresie oddziaływania. Gazeta zarzucała Żydom dystansowanie się od „stylu życia i osiągnięć „faszystowskiej rewolucji”. Nie był to zarzut błahy; w interpretacji, która obowiązywała wtedy we Włoszech, oznaczało to zajmowanie postawy sprzecznej z obowiązującą normą — powinnością obywatelską było czynne akceptowanie faszystowskiego „stylu życia” oraz afirmowanie celów politycznych państwa.

Faszyzm odrzucał możliwość zaakceptowania światopoglądu obywatelskiego politycznie indyferentnego, gdyż w konsekwencji oznaczałoby to rezygnację ze zwalczania indywidualizmu i liberalizmu, które zakładały istnienie autonomicznej, a więc od państwa niezależnej sfery życia moralno-swiatopoglądowego jednostki, chronionej przez normy i instytucje państwa konstytucyjno-liberalnego jako sfera życia prywatnego. Tak więc zarzut indyferentyzmu — tak charakterystyczny dla mentalności faszystowsko-totalitarnej³⁸ — oznaczał w praktyce zajmowanie postawy „niepaństwowej”, co w zależności od potrzeb aparatu władzy, postępującego arbitralnie i decyzyjnistycznie³⁹, mogło być interpretowane jako zajmowa-

³⁶ Por.: K. Brachmann, *Die Bedeutung der faschistischen Ideologie für den Restrukturationsprozess des italienischen Kapitalismus: Benito Mussolini und Alfredo Rocco*. Essen 1971, s. 162; T. Buron, P. Gauchon, *Les fascismes*. Paris 1979, s. 46.

³⁷ G. Pini, *Geschichte des Faschismus*. Berlin 1941, s. 301.

³⁸ K. D. Bracher, *Die deutsche Diktatur. Entstehung, Struktur, Folgen des Nationalsozialismus*, Köln 1972, s. 370 i n.

³⁹ Por. tenże, *Demokratie und Ideologie im Zeitalter der Machtergreifungen*. „Vierteljahrhefte für Zeitgeschichte”, 31 Jahrg., 1983, 1 Heft, s. 7 i n.

nie postawy „anty państwowej”, co już groziło represjami prawa karnego w oparciu o przepisy ustawodawstwa mającego za zadanie ochronę faszystowskiej racji stanu przed przestępstwami politycznymi.

Faszystowski światopogląd nosił wszelkie znamiona aktywności oktrojowanej. Aktywność nie poddana kontroli groziła rozwojem postaw autentycznych, niezaprogramowanych odgórnie, zagrażających interesom władzy nieufnej wobec intencji samych obywateli. Tych obywateli, których starała się utrzymać w permanentnej gotowości i mobilizacji politycznej, przygotowanych do walki z potencjalnym zagrożeniem wewnętrznym ze strony antyfaszystów, głównie komunistów, socjalistów, liberałów oraz demokratów, i przygotowywać do ofiar w wojnach imperialistycznych.

Od 1936 roku począwszy następowało systematyczne zbliżenie Włoch do Niemiec i w konsekwencji uzależnianie polityczne Mussoliniego od Hitlera. Wpływ hitlerowskiej Trzeciej Rzeszy sięgnął także do ideologii; Włochy dokonały importu idei rasistowsko-antysemickich, gdy jeszcze przed paru laty rasę traktowano głównie jako kwestię uczucia⁴⁰. W stosunku do Żydów włoskich faszystowska propaganda wystąpiła z demagogicznymi oskarżeniami, dążąc do kwalifikacji ich postawy jako zmierzającej do naruszenia interesów państwa faszystowskiego. Prasa faszystowska o dużym nakładzie i zasięgu oddziaływania, w tym przede wszystkim „Popolo d'Italia”, „Regime Fascista” oraz „Tevere”, zamieszczała artykuły atakujące Żydów za „prowadzenie wywrotowej roboty” oraz uleganie „kosmopolitycznym interesom i międzynarodowym ideologiom”. Prasa nawoływała do czujności i mobilizacji wobec „zakusów wroga”, co zapowiadało realizowanie przez państwo faszystowskie polityki dyskryminacji rasowej. Równocześnie propaganda wskazywała miejsca, gdzie usadowił się ów „wróg”, wskazując głównie na instytucje ubezpieczeniowe, bankowość oraz uniwersytety⁴¹.

Uchwały Wielkiej Rady Faszystowskiej z 6 i 7 października 1938 roku, wprowadzające we Włoszech rasistowską reglamentację, cechował wysoki stopień kazuistyki. Sformułowanie szeregu zakazów miało na celu separację Włochów od innych ras. W szczególności zostały zakazane małżeństwa pomiędzy Włochami a Chamitami, Semitami oraz przedstawicielami innych ras „niearyjskich”. Równocześnie w stosunku do narodu włoskiego posłużono się pojęciem rasy. Włochów zaliczono do rasy aryjskiej. W niej wyrażać się miały „specyficzne cechy i geniusz” narodu

⁴⁰ E. Ludwig, *Rozmowy z Mussolinim*. (Przekład autor. St. Łukomskiego) Warszawa 1934, s. 66; por. także J. Petersen, *Hitler-Mussolini. Die Entstehung der Achse Berlin-Rom 1933 - 1936*. Tübingen 1973, s. 161.

⁴¹ G. Pini, *op. cit.*, s. 301 i n.

włoskiego⁴². Żydzi zostali wykluczeni z faszystowskiej partii, wojska, publicznych urzędów, szkół i uniwersytetów. Zostały także wprowadzone wobec Żydów różne ograniczenia dotyczące m. in. własności i posiadania oraz prowadzenia działalności handlowej i gospodarczej. Zakazywano Żydom osiedlania się w Italii, zaś tych Żydów, którzy osiedlili się po 1918 roku, przymusowo obejmował nakaz emigracji.

Po decyzjach podjętych przez Wielką Radę Faszystowską propaganda polityczna we Włoszech postracjonalizowała dyskryminację Żydów, zarzucając im głównie odrębność światopoglądową i zajmowanie postaw antyfaszystowskich: „Żydowski pogląd na świat to czynna akceptacja demokracji, socjalizmu, liberalizmu oraz internacjonalizmu”⁴³.

Ideologia włoskiego rasizmu wiązała się również z polityką imperialną faszyzmu i dotyczyła roli czystości rasowej w „umacnianiu” potęgi imperium, traktowanej jako warunek jego siły witalnej. Treścią tej ideologii była katastroficzna wizja wymieszania się ras i powstania „rasy bastardów” oraz osłabienia „rasy panów”. W związku z tym faszystowska propaganda apelowała do Włochów o rozbudzenie w sobie „dumy i świadomości rasowej”.

Typowym przykładem postracjonalizacji ideologii i polityki rasistowsko-antysemickiej w Italii był wykład prof. Guido Landry, wygłoszony 24 lutego 1939 roku w berlińskim Uniwersytecie, w którym scharakteryzował on zasady włoskiego rasizmu, dystansując się od założeń rasistowskiej doktryny politycznej obowiązującej w Trzeciej Rzeszy⁴⁴.

Landra ideę rasy interpretował jako zbiór antropologiczno-historycznych i ideologicznych wartości wynikających z przesłanek tradycjonalistycznych; „razza italiana” to wprawdzie wytwór historii, ale nie jej *species*⁴⁵. Predyspozycje rasowo-biologiczne narodu, kształtujące jego istotę, sytuował on na równym poziomie z predyspozycjami moralnymi nie uwarunkowanymi dziedzicznie, nie traktując dziedzictwa krwi jako jedyne go elementu identyfikującego naród; determinizm rasowo-biologiczny nie uwzględniał według Landry aspektów moralnych, tak istotnych dla autentycznych dążeń i celów narodowych, których źródeł należało upatrywać w czynnikach duchowych funkcjonujących jako wartość autonomiczna obok predyspozycji antropologiczno-rasowych.

Pozostawienie Żydów poza obrębem włoskiej „aryjskiej” wspólnoty narodowej nie oznaczało — zdaniem Landry — wypowiedziania się na

⁴² G. Lo Verde, *Das faschistische Imperium, sein Staatsangehörigkeitsrecht und seine Rassenpolitik*. Darmstadt 1942, s. 86 i n.

⁴³ G. Pini, *op. cit.*, s. 304.

⁴⁴ G. Landra, *Die wissenschaftliche und politische Begründung der Rassenfrage in Italien*, „Nationalsozialistische Monatshefte”, April 1939, ss. 296 - 306.

⁴⁵ Tamże, s. 302.

temat ich wartości rasowo-narodowej, nie dotyczyło także zakwalifikowania Żydów według rasowo-antropologicznej skali wartości. Miało natomiast znaczenie wyłącznie separacyjne z punktu widzenia faszystowskiej idei jedności „doktryny, rasy, historii oraz kultury”. Tak więc Żydzi zostali potraktowani jako element „obcy” i dlatego usunięto ich poza nawias włoskiej wspólnoty narodowej⁴⁶.

Landra podkreślał także istotne znaczenie dla polityki włoskiego rasizmu konieczności przeciwdziałania wpływom międzynarodowej kultury i obyczajowości — głównie za pośrednictwem kina, literatury oraz mody, upatrując w nich zagrożenie dla włoskiej kultury narodowej; właściwy problem w polityce rasistowskiej dostrzegał nie w antysemityzmie, ale w polityce imperialno-kolonialnej Włoch (w Afryce), głównie w przeprowadzaniu separacji ludności kolorowej od białej.

Wykład Landry został opublikowany wraz z komentarzem politycznym załączonym od redakcji, w którym uprzedzono hitlerowskiego czytelnika, że różnice w pojmowaniu zasad ideologicznych rasizmu przez faszystów włoskich i narodowych socjalistów są znaczne, co tłumaczono odmiennością światopoglądową cechującą włoskich faszystów, wynikającą głównie z wpływów kościelno-universalistycznych tradycji. Tym niemniej zarekomendowano wykład Landry jako wyraz „wspólnoty” ideowo-politycznej faszystowskiej Italii i narodowosocjalistycznej Trzeciej Rzeszy⁴⁷, pomimo istotnych przecież różnic w doktrynie i praktyce rasizmu⁴⁸.

Ewolucja idei państwa i narodu w doktrynie skrajnej prawicy we Włoszech była związana z rozwojem nacjonalizmu, a następnie faszyzmu. Główne idee nacjonalistycznej doktryny we Włoszech, przede wszystkim zaś elitaryzm, solidaryzm, korporacjonizm oraz imperializm zostały przez faszystów przejęte i rozbudowane głównie o idee charyzmatycznego wodza, totalno-korporacyjnego państwa narodowego oraz zinstytucjonalizowane w państwie i w partii. Włączenie do idei faszystowskiego narodu treści rasistowskich było następstwem wpływów selektywnej recepcji ideologii hitlerowskiej oraz eskalacji polityki imperialistycznej Włoch.

⁴⁶ Tamże, s. 303.

⁴⁷ Tamże, s. 297.

⁴⁸ D. M. Smith określił światopogląd Mussoliniego jako „slightly anti-semitic” omawiając książkę M. Michaelisa, *Mussolini and the Jews: German-Italian Relations and the Jewish question in Italy 1922-1945*. Oxford University Press for the Institute of Jewish Affairs 1979. „History. The Journal of the Historical Association”, V. 65, n. 213, February 1980, s. 164; por. także z hitleryzmem H. Olszewski, *Nauka historii w upadku. Studium o historiografii i ideologii historycznej w imperialistycznych Niemczech*. Warszawa—Poznań 1982, s. 434.